

گنبد و چپیره در معماری اسلامی ایران

(از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن نهم هجری)

نظریه ها، رویکردها و سبک ها

تألیف

دکتر جواد نیستانی - فرماندار خیمیان

انتشارات آرمانشهر

سرشناسه: نیستانی، جواد، ۱۳۴۰- عنوان و نام پدیدآور: گنبد و چپیره در معماری اسلامی ایران (از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن نهم هجری): نظریه ها، رویکردها و شیوه ها/ تالیف جواد نیستانی، فرشاد رحیمیان. مشخصات نشر: تهران: آرمانشهر، ۱۳۹۶. مشخصات ظاهری: ۲۱۲ص: مصور (بخشی رنگی)، جدول. شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۲۴۸-۴۵-۵ وضعیت فهرست نویسی: فیپا یادداشت: واژه نامه. یادداشت: کتابنامه به صورت زیرنویسی. موضوع: گنبدها- ایران- طرح و نقشه موضوع: Domes - Iran - Design and plans موضوع: معماری اسلامی- ایران- طرح و نقشه موضوع: Islamic architecture - Iran - Designs and plans شناسه افزوده: رحیمیان، فرشاد، ۱۳۶۱- رده بندی کنگره: ۱۳۹۶ گ۹ ن/۹ NA۲۸۸۰ رده بندی دیویی: ۷۲۱/۴۱۰۹۵۵ شماره کتابشناسی ملی: ۴۸۳۰۵۳۷

گنبد و چپیره در معماری اسلامی ایران

(از آغاز قرن پنجم تا پایان قرن نهم هجری)

نظریه ها، رویکردها و سبک ها

تألیف: دکتر جواد نیستانی - فرشاد رحیمیان

طراح جلد: نیما نیستانی

طرح روی جلد: طرح بازسازی چنبره مقصوره مسجد جامع قروه از ویور

طرح پشت جلد: طرح بازسازی آرامگاه شمس آل رسول آتش رویلبر

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۶

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

ناشر: انتشارات آرمانشهر

چاپ: سازنگ

بهاء: ۲۵۵۰۰ تومان

مرکز توزیع: نشر و پخش ثمین

نشانی: تهران- خیابان انقلاب- خیابان دوازده فروردین - خیابان شهدای ژاندارمری غربی بن بست مرکزی پلاک ۱

تلفکس: ۶۶۹۶۱۹۲۰ - ۶۶۹۷۲۸۷۱

ISBN: 978-600-6248-45-5

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۲۴۸-۴۵-۵

www.armanshahr.pub.ir

n_p_samin@yahoo.com

حقوق چاپ و نشر محفوظ و مخصوص ناشر است

مقدمه

تألیف حاضر درباره نحوه گنبد زنی با چپیره هایی خاص و کوهه های برآمده در چهارضلع شماری از مساجد و آرامگاه ها، حاصل مطالعاتی میدانی است که اکنون با انتشار آن در معرض داوری خوانندگان ارجمند قرار می گیرد. این اثر با رویکرد تاریخ فرهنگی نگاشته شده است. واژه شناسی این رویکرد از نظر دستوری، یک ترکیب اضافی و موضوع آن خود فرهنگ است. بدین معنا که در تاریخ فرهنگی، معماری را به مثابه یک فرهنگ مطالعه می کنیم. این درحالی است که هر موضوعی با زمینه فرهنگی آن بررسی می شود. در این نگاه، فرهنگ موضوع تاریخ تلقی می گردد. شایان توجه است که در اینجا مراد ما از فرهنگ، مظهری از روح دوره تاریخی است که می توان در آن تفاوت ها و تمایزاتی با دیگر دوره های تاریخی دریافت.

نگارندگان، در این اثر به جای پرداختن به روایت محض از معماری بناها به ویژه در مبحث ارزشمند گنبد، به پیوند رویدادهای تاریخی، شکل رفتن تدریجی و هوشمندانه فن گنبد زنی و استفاده از چپیره - که به اسامی دیگری نیز شهره است - توجه کرده اند. به بیانی روشن تر، از پدیده های روی داده در فن ساخت گنبد به موضوعات نامأنوسی چون احداث مساجد معماری دوره اسلامی و ذهنیت های وی در ساخت و ساز بناهای اسلامی، پرداخته اند. فاغاهانی گرایانه به اثر معماری، نوع ساخت، تزیینات و نقشه آن و این که اثر، حاصل فرهنگ طبقات فرست و یا فرست است، به سیاق تاریخ معماری و تلاش برای فهم آثار از نگاه مردمان هم عصر آن نیز نظر داشته اند. در این امر، افق شناخت و دانایی معماران اسلامی دوره های مطالعه شده و اشراف ایشان بر فنون ساخت بناها را با توجه به افق انتظارات آن عصر سنجیده اند و در نمایاندن آن کوشیده اند.

بنابر آراء نظریه پردازان هرمنوتیک، هر متن به افق فکری مخاطب آن وابسته است. از همین رو، در پی نوشتها از افق فکری دوره های مطالعه شده که در واقع افق شناخت مردمان آن عصر است، پیش از بیان معمارانه اثر، سخن گفته ایم. به درستی آگاهی که لحظه شناخت، موقعیتی خاص است به ذهن براساس طرحی از پیش مفروض به آن می رسد؛ از همین رو، به ناگزیر براساس پیش داوری های امروزی خود با موقعیت های گذشته روبرو شده ایم و به تأویل پرداخته ایم. به بیان دیگر، این افق شناخت منطبق کردن موضوع شناخت با موقعیت و افق زندگی تأویل کننده است. تردیدی نیست که مشاهده هر اثر در هر نوبت تاریخی، زاینده معنایی تازه است. دقیق تر بگوییم که هراتر تاریخی «تاریخمندی معنایی» دارد که مخاطب با افق دانایی عصر خود، از یک دوره نسبت به دوره دیگر، معنایی تازه از آن در می یابد. معناهای سیال و تکثیر معنای در گذر تاریخ، در ذات زندگی ما است. گفتنی است که در هر مقطع زمانی، الگوهای ذهنی در میان اهل آن عصر وجود دارد که فرد با تکیه برآن، پدیده ها و امور را می بیند و در می یابد. در واقع

آثار برحسب الگوهای ذهنی هر عصر فهمیده می شوند. شناخت این الگوها جز با مطالعه زمینه های تاریخی و اجتماعی هر عصر حاصل نمی گردد. از همین رو، مطالعه پی نوشته های کتاب حاضر برای درک روند تاریخ قرائت و فهم افق های تاریخی و افق های انتظارات هر عصر از تجربه ذهنی معرفتی که هرکس در فرهنگ کلی اجتماعی اش ناشی می شود و دریافت مشاهده کننده گان در پیوند با یکدیگر، بسیار ضروری است.

در تألیف حاضر، افزون بر رویکرد تاریخ فرهنگی از دیگر رویکردها نیز در نگاه و تحلیل بهره برده ایم: اول: رویکرد درونی به آثار، یعنی تبیین علیت درونی تطور در آثار با شناخت تغییر و تحول درونی هریک بر مبنای کنش واکنش، سنت و بدعت.

دوم: رویکرد تطویری، که هدف از آن ریشه یابی عوامل و عناصر سازنده آثار و جستجوی سرچشمه های تاریخی ایجاد آنها است. به بیانی دیگر، کوشیده ایم به شناخت زمینه های شکل گیری آثار، درون یک جریان فکری و یا سنت اجتماعی است. یابیم.

سوم: رویکرد دیالکتیکی، این مطالعه براساس نگرش جدال میان سنت و تجدد (ابداع)، کهنه و نو، تقابل سبک ها و فرم های هنری صورت گرفته استوار است.

چهارم: رویکرد کارکردگرا که مبنای آن مطالعه آثار از منظر کارکرد و نقشی است که در تاریخ ایفا کرده است. پنجم: رویکرد کلان نگر. گستردگی جغرافیایی آثار در محدوده زمانی و مکانی، باستان شناس را ناگزیر می سازد تا به کلان نگری و بیان دیدگاه هر یک بپردازد. بخشی از نگاشته های اثر حاضر از این قبیل است. ششم: رویکرد جزء نگر. در این روش عین اثر و ویژگی های آن مربوط به هر دوره، به ترتیب زمانی، جداگانه و به شیوه ملموس و عینی مطالعه و عناصر تشکیل دهنده، رونمایه، سبک و فرم آنها به دقت توصیف می شود.

هفتم: رویکرد ایدئولوژیک که دوره بندی تمامی آثار مطالعه شده را بر این اثر، براساس گفتار اسلامی است. این اثر، تألیف مشترک نگارنده و آقای فرشاد رحیمیان است و بی تردید، نگاهی احتمالی راه یافته در آن نیز برعهده راقم این سطور است.

در پایان، شایسته است از جناب آقای هوشمند، مدیر محترم انتشارات آرمانشهر و انتشارات، در اهتمامی که برای نشر پژوهش های معماری و هنر اسلامی دارند و در این حوزه سعی بلیغ می ورزند، تشکر کنم. از فرزندانم آقای نیما نیستانی نیز سپاسگزارم که طراحی جلد کتاب به ذوق و همت ایشان است.

ارادتمند

جواد نیستانی

دانشیار گروه باستان شناسی دانشگاه تربیت مدرس

فهرست مطالب

مقدمه

فصل اول:

- ۱ چیست، موضوع
- ۳ مفه های چالش برانگیز

فصل دوم:

- ۱۷ ویژگی های معد ری گنبد و چپیره / ترنبه
- ۱۷ الف - گونه شناسی گنبد و تکنیک ساخت آن
- ۱۷ - مقدمه
- ۱۷ - گنبد تک پوسته
- ۲۴ - گنبد دوپوسته پیوسته
- ۲۹ - گنبد دوپوسته گسسته
- ۳۱ - گنبد رک
- ۳۵ - گنبد اورچین / آرچین
- ۳۸ ب- چپیره / ترنبه، سابقه تاریخی و انواع تکنیک ساخت آن
- ۵۰ - کاربردی
- ۵۲ ج- تحول در گنبد زنی و ساخت چپیره / ترنبه در عصر سلجوقی
- ۵۵ د- مکاتب گنبدزنی و ساخت چپیره / ترنبه در عصر سلجوقی
- ۵۶ ۱- مکتب اصفهان
- ۵۹ ۲- مکتب قزوین

فصل سوم:

- ۶۵ معرفی و مطالعه آثار نمونه
- ۶۵ ۱. یزد

۶۵	الف - بقعه دوازده امام
۶۵	- وضعیت فعلی بنا
۶۶	- بشن
۷۱	- شکنگاه
۷۲	- گنبد
۷۴	- کاربرد بقعه
۸۰	- بقعه به مثابه مدرسه تدفینی

۲. قزوین

۸۵	الف - مسجد جامع کبیر قزوین
۹۳	- مرمت ناتمام گنبد خمارتاشی
۹۴	- وضعیت امروزی بنا
۹۶	- ایوان جنوبی
۹۶	- شبستان ها
۹۷	- گنبدخانه خمارتاشی
۹۹	- بشن
۱۰۰	- شکنگاه
۱۰۲	- گنبد
۱۰۴	ب - مدرسه /مسجد حیدریه
۱۱۰	- کاوش های باستان شناختی
۱۱۳	- وضعیت امروزی بنا
۱۱۳	- ایوان
۱۱۵	- بشن
۱۱۹	- شکنگاه
۱۲۱	- گنبد
۱۲۱	ج - آرامگاه حمدالله مستوفی
۱۲۲	- وضعیت امروزی بنا
۱۲۲	- بشن
۱۲۶	- شکنگاه

۱۲۶ گنبد

۳- ابهر

۱۳۰ الف - بقعه پیراحمد زهرنوش

۱۳۱ وضعیت امروزی بنا

۱۳۱ گنبدخانه

۱۳۳ بشن

۱۳۴ سرداب

۱۳۴ شکنجه

۱۳۴ گنبد

۱۳۵ کاربری و تاریخ بنا

۱۳۶ ب - مسجد جامع تبریز

۱۳۸ وضعیت امروزی بنا

۱۳۹ گنبدخانه

۱۳۹ بشن

۱۴۵ شکنجه

۱۴۵ درون بنا

۱۴۹ بیرون بنا

۱۴۹ گنبد

۱۵۲ بناهای الحاقی

۱۵۳ مرمت‌های جدید

۱۵۳ ج - مسجد جامع سجاس

۱۵۴ بشن

۱۶۰ شکنجه

۱۶۴ گنبد

۱۶۵ بناهای الحاقی

۱۶۵ بازسازی

۱۶۶ مسجد جامع سجاس ونظریه «کویشک مسجد» گذار

۱۶۷ تاریخ گذاری بنا

۴- اصفهان

- ۱۶۸ الف - جامع گلپایگان
- ۱۶۹ - وضعیت فعلی بنا
- ۱۷۲ - ایوان قبله
- ۱۷۲ - ساخت و سازهای دوره قاجار و پس از آن
- ۱۷۳ - گنبدخانه
- ۱۷۵ - بشن
- ۱۷۶ - محرابها
- ۱۷۸ - قاببندها، کتیبه‌ها
- ۱۷۹ - شکنگاه
- ۱۸۵ - گنبد
- ۱۸۵ - کتیبه آریانه
- ۱۸۵ - کاوش‌های جدید

۵- مراغه

- ۱۸۷ الف - گنبد سرخ
- ۱۸۷ - سردابه
- ۱۸۸ - بشن
- ۱۹۳ - شکنگاه و گنبد
- ۱۹۶ - هویت صاحب مقبره

۶- اردبیل

- ۱۹۷ الف - بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی
- ۱۹۸ - وضعیت فعلی بنا
- ۲۰۲ - گنبد الله‌الله
- ۲۰۵ - گنبد شاه اسماعیل
- ۲۰۶ - حرمخانه
- ۲۰۸ - گنبدخانه

۲۰۸		بشن
۲۰۹		شکنگاه
۲۱۰		گنبد

۷- مازندران

۲۱۲		وضعیت فعلی بنا
۲۱۴		بشن
۲۱۵		شکنگاه و گنبد
۲۱۶		ب- بقعه شمس آل سول
۲۱۹		بشن
۲۲۲		شکنگاه و گنبد
۲۲۳		ج- بقعه طاهر و مطهر
۲۲۶		بخش‌های الحاقی
۲۲۷		برج مقبره یا گنبدخانه بزرگ
۲۲۷		بشن
۲۲۹		شکنگاه و گنبد

فصل چهارم:

۲۴۷		درباره گنبد‌های با چپیره / ترنیه‌های بزرگ، همانندی‌ها و پیمانه‌های سبکی
۲۴۷		- مقدمه
۲۴۸		- بنای دوازده امام یزد
۲۶۳		- بناهای گنبددار قزوین پیش از عصر سلجوقی
۲۶۴		- مسجد جامع کبیر قزوین و مسجد حیدریه
۲۶۸		- مسجد جامع سجاس و قروه
۲۶۹		- مسجد جامع گلپایگان
۲۷۳		- گنبد سرخ مراغه
۲۷۶		حرمخانه مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی
۲۷۸		- آرامگاه حمدا لله مستوفی
۲۸۰		- مازندران

فصل پنجم:

۲۸۵	 فرجام سخن
۲۸۹	 فهرست منابع
۲۹۹	 واژه نامه
۳۰۷	 نمایه عام

www.ketab.ir